

Гомілко Ольга Євгенівна
доктор філософських наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ВІТАЛЬНА ЄДНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ТВАРИНИ: СВІДОМІСТЬ ЯК КВАЛІЯ

«Ми заявляємо наступне: Відсутність неокортексу не перешкоджає організму відчувати афективні стани. Конвергентні докази вказують на те, що тварини мають нейроанатомічні, нейрохімічні та нейрофізіологічні субстрати свідомості, а також здатність демонструвати осмислену поведінку. Отже, вага доказів вказує на те, що люди не є унікальними через володіння неврологічними субстратами, котрі породжують свідомість. Тварини, зокрема, усі ссавці, птахи та багато істот як то восьминоги також мають такі ж неврологічні субстрати»¹.

(Кембріджська декларація про
свідомість)

«Друг героя» або замість вступу. Про посттравматичний синдром (*PTSD*) активно почали говорити американські психологи після війни у В'єтнамі. Тоді американське суспільство зіткнулось із проблемою адаптації до мирного життя військових, котрі перебували у зоні бойових дій. Переживши стресовий досвід війни, їх чимала кількість² у мирних умовах втратила контроль над собою. Психічний розлад таких людей став не лише особистою та родинною драмою, але усього суспільства. Адже внаслідок важких психічних травм вони перетворились на фактор нестабільності та небезпеки. Їх агресія, негативна налаштованість алкоголізм та нерідко суїцид сприяють зростанню у суспільстві злочинів та насильства. Лише недавно українське суспільство почало усвідомлювати дану проблему. Психотравматичні наслідки другої світової війни³ для радянських людей були приховані. Про переможців говорили лише правильні речі, а не про їх проблеми. То ж тепер, коли війна прийшла в Україну, ми почали усвідомлювати її вбивчу силу не лише в зонах бойових дій, але в душах людей у мирний час. З'ясувалось, що ефективним засобом

---

¹ Кембріджська декларація про свідомість написана Фіпом Лоу за редакції Яака Панскепа, Діани Рейс, Девіда Едельмана, Бруно Ван Свіндерена, Філіпа Лоу та Кристофа Коха. Декларація була публічно проголошена 7 липня 2012 року на меморіальній конференції Франсиса Крика, присвяченій свідомості людей та тварин, Лоу, Едельманом і Кохом у Черчильському коледжі Кембріджського університету. Того ж вечора Декларація була підписана учасниками конференції за присутності Стивена Хокінга у Бельфорській залі готелю дю Він у м. Кембрідж (Велика Британія). Переклад цитати О. Гомілко.

² За даними американських дослідників розповсюдженість ПТСР серед американських військових призовників варіює у діапазоні 3–6 %. Оцінювання персоналу наземних підрозділів США на театрі військових дій в Іраку та Афганістані (у 2004–2007 роках) виявили розповсюдженість гострого стресу або ПТСР (за балами опитувальника PCL на рівні 50 та більше) у діапазоні 10–20%, із наявністю чіткої кореляції до частоти та інтенсивності бойових дій (Вікіпедія)

³ За даними радянських психіатрів, під час війни 1941–1945 років, військовослужбовці із нервово-психічними захворюваннями, включно «контужених», становили 3–4% від загального числа санітарних бойових втрат Червоної Армії (Вікіпедія).

послаблення психо-екзистенційних наслідків війни виявились тварини. Канадсько-український некомерційний благодійний проект «Друг героя» було створено для реабілітації психоневрологічних розладів учасників та ветеранів АТО. В основі даного проекту покладено спілкування людини та собаки. Спеціально відібрані та натреновані тварини демонструють надзвичайно сильні здібності виводити бійців із стану посттравматичного загострення.

Ось деякі висловлювання тих, хто знайшов надію на мир у власній душі у кудлатому другові. *«Люби мене повністю, – сміється Сашко, дивлячись на Діпа. – Антидепресант мохнатий»*⁴. Або інші слова бійця: *«Які у тебе очі щирі!»*⁵. Як пояснюють психологи, котрі задіяні у проекті, фізіологічний контакт знімає м'язове напруження і виробляє дифамін – гормон щастя. Фізичне напруження веде за собою психологічне. Коли ж м'язи розслабляються, у людини несвідомо зменшується психологічний стрес. Тому психологу легше працювати⁶. Учасники проекту зізнаються, що деякі бійці надають перевагу спілкування не з психологом, а з собакою. Бо вважають, що собаці легше, ніж людині, розповісти про жах пережитого на війні. Страх перед нерозумінням та засудженням нерідко перешкоджає спілкуванню ветеранів із людьми. Собака ж сприймає людину в цілому такою, яка вона є в даний момент – слабкою, скаліченою, дратівливою чи навіть розлюченою. Важливо, що стосунки із людиною собака встановлює не через призму існуючих цінностей. Для неї головною мотивацією контакту стає цінність антропологічної достовірності людини – її присутність як живої спорідненої істоти. Ефективність та унікальність каністерапії⁷ полягає у тому, що у через спілкування людина та тварина стають відкритими одне одному. Так, для тварини людина стає цінністю завдяки її вітальності, а для людини собака стає способом подолання власних упереджень та недовіри до іншого. Ось слова ще одного із українських бійців учасника проекту «Друг героя»: *«Собаки щирі. Ти їх відчуваєш, вони тебе. Люди люблять брехати, одягати маски. А собака не така»*⁸. Зрозумілими стають слова іншого українського бійця: *«Моя зона комфорту захищена моєю собакою»*⁹, тобто у стані граничного напруження та виснаження психічних сил, коли ні ліки, ні інші люди не дають полегшення, собака спроможна актуалізувати той життєвий ресурс людини, котрий акумулюється через енергію єдності живого.

Ще один вражаючий приклад могутнього потенціалу вітальної єдності людини та тварини містить фільм С. Усенко «Діти перемоги». У цьому фільмі через персональні історії живих свідків другої світової війни, йдеться про руйнівні психологічні наслідки війни дітей. Зокрема, згадується доля маленької дівчинки Ганни, котра зазнала жаху перебування у німецьких концентраційних

⁴ Див. І. Андрейців. Кудлатий друг героя. Як собаки реабілітують ветеранів АТО. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/24/223290/>

⁵ Там само

⁶ Там само.

⁷ Каністерапія – різновидність енімалтерапії, метод лікування та реабілітації з використання спеціально відібраних та навчених собак.

⁸ Андрейців І. Кудлатий друг героя. Як собаки реабілітують ветеранів АТО. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/24/223290/>

⁹ Там само.

таборах смерті. Після перемоги цю дівчинку удочерила українська жінка, про що було знято у радянському пропагандистському кіно. Втім, багаторазові спроби жінки повернути дівчинку до нормального життя були марними. Дівчинка перебувала у глибокій депресії, а тому не реагувала на будь-які контакти із людьми. Лише крадькома принесене жінкою у лікарню кошения змогло вивести дівчинку із гострого психічного ступору. У фільмі показано, як кошения повертає до життя психічно виснажену війною дівчинку та дарує їй радість. Постає питання, чому щирі зусилля жінки виявити свою любов до дівчинки вдалося здійснити разом із кошеням?

У даній статті спробуємо з'ясувати, чому у найбільш складних психологічних станах на допомогу приходять людям тварини. Чи не містить тваринний світ потужний ресурс розвитку людини? Якщо це так, то можна допустити, що людина зуміє подолати сучасні цивілізаційні виклики за умови кардинального переосмислення власної природи, зокрема, своєї спорідненості із тваринним світом. Останнє обумовлює зміну ставлення людини до решти живого світу, зокрема, визнання у тваринах свідомості та розуму.

Виклад змісту статті орієнтовано на обґрунтування альтернативної модерній філософської версії розуміння природи людини – як вінця природної еволюції, котрий наділено унікальною властивістю – свідомістю. Якщо для модерного мислення людина усвідомлюється як самосвідомий суб'єкт, тобто активна мисляча істота, то альтернативна йому думка спирається на визнання тілесності як фундаментального чинника людського буття. Введення концепту тілесності у міркування про людину виявляє її корінну *спорідненість* з усім живим світом. Відповідно, пошук *спільного*, а не відмінного між людиною та тваринним світом складає першочергове дослідницьке завдання даної розвідки. Його виконання ускладнено тим, що попередня філософська традиція переважно звертає увагу на онтологічну *винятковість* людини, залишаючи світ тварин на периферії буття.

Основна теза статті полягає у твердженні, що здійснення *людяності*, котра виражає винятковий характер природи людини, стає можливим за умови визнання онтологічної спорідненості людини із твариною. Стати справжньою людиною означає подолати усвідомлення себе як принципово відмінної від тварини живої істоти. Буття людини годі зрозуміти без врахування його тваринного чинника. Філософський аналіз світу тварин відкриває нові грані усвідомлення природи самої людини. Визнання та дослідження ментальних здібностей тварин допомагає виявити особливості та ресурси до-лінгвістичних та мало/або не-раціональних станів людини (дитинство, хвороба, старість). А тому, зміна ставлення до тварин трансформує сприйняття людьми самих себе.

У сучасній філософії протиставлення людини та тварини витісняється усвідомленням їх єдності та спорідненості. Ось чому, окрім звичних слів як то людина та тварина звучать такі поняття як «людська тварина» (*human animal*) та «не-людська тварина» (*nonhuman animal*). Усвідомлення вітальної спорідненості людини та тварини сприяє виробленню глибинно екологічного (*deep ecology*) мислення, котре визнає цінність за кожною живою істотою, не зважаючи на її утилітарну (корисну для потреб людей) значущість. Актуальність такого мислення визначено не лише сферою моралі, але й

потребами вдосконалення соціуму. Права людини як стрижневий концепт сучасного цивілізованого людства мають бути доповнені визнанням права на життя та відсутність страждань тварин.

Дихотомія духу та тіла (*mind-body problem*). Усвідомлення витоків розколу між людським та тваринним світом потребує звернення до ключової проблеми традиційної західної філософії – дуалізму духу та тіла. Філософська думка у своєму започаткуванні містить схильність до їх протиставлення. Так, сократівський поворот у філософії знаменує відмову філософії від роздумів над не-людським (а тому і тваринним) виміром буття. Проголошення людського мислення головним предметом філософської рефлексії скоротило дослідницьке поле ресурсів мислення. Возвеличена у своїй спроможності до творчого мислення, людина вітально стає самотньо. Власні життєві сили не витримують самозамкненого навантаження. Звернена на саму себе людина поступово вичерпує свій вітальний ресурс. Її життєві сили поступово виснажуються, породжуючи низку проблем, котрі у філософії окреслено тематикою людської екзистенції. Кульмінацією вилучення людини із живого світу стає метафізична відмова від тіла, котра дістала назву принципу десоматизації людини [Гомілко: 2001, с. 11]. Остання означає вилучення тілесності з фундаментальних ознак людини, котрі складають умову можливості людського самовизначення і філософської версії людського буття.

Десоматизація людини не вичерпує собою процес десоматизації буття як такого. Вона виявляє себе через три проекції модерної десоматизації буття, котрі можна визначити як редукцію: 1) світу до натурального порядку речей; 2) людини до *ego* (самосвідомого суб'єкта) та 3) внутрішнього світу людини (її душі та духу) до розуму та свідомості. Ось чому основні філософські положення тісно пов'язані з тим, яким чином розуміється розум. Очевидно, що перша проекція модерної десоматизації буття відтинає розум від світу. Останній у версії натурального порядку речей перетворюється на об'єкт впливу людської дії. Парадоксально, але саме до природи як натурального порядку речей потрапляє людське тіло. Воно також стає об'єктом людської суб'єктивності. Ось чому сучасний американський філософ у своїй відомій роботі «Як воно, бути кажаном?» Томас Нагель вважає, що саме свідомість робить проблему тіло-розум практично нерозв'язною. Саме із цієї причини, на його думку, останнім часом дана проблема залишається без уваги.

Т. Нагель стверджує наступне: «Опыт сознания — весьма распространенный феномен. Он существует на многих уровнях животной жизни, хотя мы не можем быть уверены в его присутствии в простейших организмах, и очень трудно обобщенно определить, что именно указывает на наличие сознания. (Некоторые экстремисты готовы даже отрицать сознание у всех млекопитающих, кроме человека.) Без сомнения, этот феномен присутствует в бесконечных формах, совершенно невообразимых для нас, на других планетах других солнечных систем во всех уголках вселенной. Но как бы ни варьировались эти формы, тот факт, что некое существо вообще осознает нечто, означает, что быть этим существом на что-то похоже. Это ощущение может принимать различные формы, и возможно (хотя я в этом сомневаюсь), что разница форм повлияет и на разницу в поведении. Но в общем можно

сказать, что некий организм впадает в сознательное состояние только тогда, когда быть этим организмом на что-то похоже – для него самого» [Нагель: 1974].

Таким чином, Т. Нагель ставить питання про те, що означає мати перцептивні здібності, завдяки котрим кажан сприймає світ. «Як почуває себе із середини сам кажан!» – стає ключовим питанням вже для аналізу феномену свідомості людини. Відповідь на нього можлива тоді, коли нам вдасться якимось чином зафіксувати сутнісно суб'єктивний та перспективістський характер усякого досвіду. Аргумент кажана як і сам образ кажана став досить популярним у сучасній філософії [див. Cave: 2011]. Його часто використовують у контексті дослідження такого когнітивного феномену як квалія. Т. Нагель стверджує, що «будь-який організм має свідомі ментальні стани, і якщо тільки і є щось, що є буттям цього організму – то щось подібне «для» цього організму» [Нагель: 1974]. Він припускає, що саме суб'єктивний характер свідомості не дає можливості використовувати у її дослідженні об'єктивні методи редукціоністської науки. Крім того, він вважає, що будь-яка фізична теорія свідомості може виникнути лише тоді, коли з'являться нові варіанти вирішення проблеми об'єктивного і суб'єктивного.

Т. Нагель, щоб загострити складність даної проблеми, пропонує розглянути можливі способи «втілення» людини у свідомість кажана. Так, він допускає варіант імітації, коли людина буде намагатись відтворити поведінку кажана. Втім, «стиль» життя кажана геть відрізняється від людського. То ж навряд чи ми зможемо почати сприймати світ як кажан, висячи весь день вниз головою на горищі, а вночі полюючи на комахами. При цьому нам потрібно було б оволодіти методом ехолокації. Тоді ми б уподібнились музичним інструментам, для котрих все є акустичною хвилею. Адже кажан так само, як і дельфін дізнається про навколишні предмети за допомогою затримки звуку. Головними органами, котрі уможливають зв'язок цих тварин із світом, стають вухо та рот. Тоді як для людини основу свідомості складає її голова. То ж навряд чи вдасться людині зімітувати поведінку кажана, не відмовившись від когнітивного пріоритету голови на користь вуха та рота. Адже для людського досвіду антропологія вуха та рота позбавлена когнітивного значення. Без врахування останнього розуміння свідомості кажана є недосяжним.

Також Т. Нагель пропонує людині стати кажаном, використовуючи притаманні людям та кажанам загальні переживання. Це можуть бути відчуття болю, голоду, спраги, холоду, тепла тощо. Втім, даний шлях, на думку Т. Нагеля, є також хибним. Адже у людей та кажанів психічна реальність є якісно відмінною. Також Т. Нагель не виключає можливість поступової трансформації людини в кажана, а потім — знову в людину за допомогою використання новітніх майбутніх технологій. Однак, він переконаний, що навіть якщо такі технології і будуть колись створені, то вони не зможуть допомогти зрозуміти кажана. Адже, перетворившись у кажана, людина не зможе розповісти про свій досвід іншим людям. І навпаки, після її зворотного перетворення у людину вона втратить ці відчуття подібно до того, як дорослі люди забувають про свої переживання в дитинстві. Висновок, котрий пропонує Т. Нагель, полягає у тому, що наука навряд чи коли зможе дати відповідь на поставлене

ним питання «Як воно, бути кажаном?». Адже наука виключає знання про сприйняття із перспективи першої особи. Відповідно, наукове розуміння не спроможне охопити особливе індивідуальне сприйняття, бо наука прагне до узагальнень, а не до знань про конкретний феномен.

Поставлена Т. Нагелем проблема самосвідомості переходить у площину іншої проблеми, а саме проблеми квалія (*qualia*). Остання постає як філософськи-відкрите питання, котре використовують у філософії для позначення сенсорних або чуттєвих явищ будь-якого роду. Переважно даний термін використовують в аналітичній філософії¹⁰. Говорять, що це незвичайний термін для позначення найзвичайнішої для нас речі, а саме того, як речі виглядають для нас. За допомогою квалія ми фіксуємо властивості чуттєвого досвіду. То ж на відміну від свідомості квалія виявляє спільність досвіду усього живого – і людей, і тварин. Адже ми приблизно однаково сприймаємо всі ці квалія. Концепт квалія уможлиблює виокремлення чуттєвих феноменів, незалежно від їхнього впливу на поведінку чи то факторів, котрі дані чуттєві стани обумовлюють.

Інший американський філософ К. І. Льюїс у своїй книжці «Свідомість і порядок світу» стверджує, що «існують якісні характеристики сприйманого, які ми розрізняємо та які повторюються в різних актах сприйняття, і тому вони є одним з типів універсалій; я називаю їх «квалія». Але хоча ці квалія є універсаліями, в тому сенсі, що вони впізнавані в кожному наступному акті сприйняття, їх слід відрізнити від властивостей об'єктів. Змішування цих двох речей було властиво багатьом концепціям в минулому, так само як і сучасним теоріям про сутність. Квалія сприймається безпосередньо інтуїтивно»¹¹. Про квалія також говорять як про певні якості тілесних відчуттів та тих актів сприйняття, котрі не містять жодної фізичної інформації. Квалія ще називають атомами досвіду. То ж не випадково видатний американський філософ Дж. Серль ототожнює свідомість та квалія. Вони (квалія) мають певні властивості, тобто не вичерпують собою сприйняття як такого. Це лише невимовні, властиві, приватні та такі, котрі прямо та безпосередньо сприймаються свідомістю чуттєві акти. Бо квалія – це мов би «сирі» відчуття, тобто не оброблені культурою форми сприйняття. Відповідно квалія – це сприйняття у собі і самі по собі, що розглядається ізольовано від будь-якого ефекту впливу на поведінку. На відміну від квалія «приготовані відчуття» — це ті форми сприйняття, котрі виявляють своє існування в залежності від своїх ефектів. А тому, той хто відчуває смак, знає, а той, хто не відчуває – не знає, тобто квалія спроможна утримувати певного типу знання.

Звернення філософії свідомості до феномену квалія уможлиблює виявити антропологічні підстави вітальної єдності людини та тварини. Тоді фіналістична та антропоморфічна версія світу, суть котрої полягає у тезі про те, що життя розвивається у напрямку думки, що найкраще проявляється в людині, втрачає свої обґрунтування. А слова Т. Адорно та М. Горкгаймера про те, що «відсутність розуму тварини слугує доказом достоїнства людини» [Ле Бра-

¹⁰ Термін квалія був введений американським філософом Кларенсом Ірвінгом Льюїсом у 1929 році.

¹¹ Цитату Льюїса взято із статті «Квалія» на сайті Вікіпедія /режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B0>

Шопар: 2009, с. 42], викликають сумнів. Протиставлення тварині людини як розумної істоти складає одні із ключових ідей західної антропології. Практичним наслідком даної ідеї стає настанова підкорення створінь, позбавлених розуму, тими, котрі його мають. Відповідно тварини постають як нерозумні істоти, у котрих розум замінено інстинктом.

Історія філософії сповнена низкою міркувань стосовно можливості існування душі тварини. Поведінка тварин постає як філософська проблема у багатьох ученнях. Цікаво, що сумнів Р. Декарта набуває ще й такого виразу: Чи є підстави для пояснення поведінки тварин наділяти їх свідомістю? Або що якнайкраще пояснює поведінку тварин? Декарт залишився вірним своєму методу. Він до аналізу душі тварин, так само, як і до дослідження людського тіла, використовує принцип ощадливості (*parsimony*) аргументації. Так, у своїй роботі «Міркування про метод» Р. Декарт відверто зізнається, що «...я дізнався, що я – субстанція, вся сутність або природа котрої полягає у мисленні і котра для свого буття не потребує ніякого місця і не залежить ні від якої матеріальної речі. Отже, моє Я, душа, що робить мене тим, що я є, цілком відмінна від тіла і її легше пізнати, ніж тіло; і якби його навіть зовсім не було, вона не перестала би бути тим, що вона є» [Декарт: 2011, с. 49]. Стосовно ж свідомості тварин, то Р. Декарт також відмовляє їм у ній на підставі ощадливості міркування. Адже метафізичне позбавлення тварин свідомості, так само, як людини її тілесності, полегшує рефлексію про них.

Внаслідок принципу ощадливості філософської аргументації тварини у роздумах Р. Декарта перетворюються на «природні машини». Поведінку таких живих машин через циркуляцію крові забезпечують «гуморальні рідини» або «тваринні душі». Домінуючою у поясненні Р. Декарта поведінки тварин стає теорія стимул-реакція. Очевидно, що така філософська позиція заперечує наявність свідомості тварин чи навіть їх певної обізнаності. Р. Декарт зазначає: «Я тут докладно зупинявся на роз'ясненні того, що якби існували такі машини, які б мали б органи та будову мавпи або будь-якої іншої тварини без розуму, то ми не мали б жодної підстави, щоб визнати, що вони не тієї ж самої природи, як і ці тварини» » [Декарт: 2011, с. 72-73]. Уподібнення тварин машинам сприяє метафізичній деструкції вітального світу тварин, а відповідно гранично роз'єднує останню із людиною.

Що ж означає проникати у розум тварини? Сучасна наука здійснює революційні прориви у дослідженнях когнітивних властивостей тварин. Існують переконливі докази того, що тварини розуміють світ навколо себе, що вони спроможні знаходити вирішення проблем, виявляти вражаючі комунікативні здібності та навіть власні емоції. Зміна філософської настанови із парадигми протиставлення людського та тваринного до парадигми їх єдності уможливорює глибше осягнення розуму тварин, що відкриває його несподівані подібності та відмінності із людським розумом. То ж один із ресурсів людяності знаходиться у вітальній спорідненості людського та тваринного світів. Ось чому собака стає справжнім другом ветерана АТО, а котеня вертає радість життя дитині-в'язню нацистських таборів смерті...

Література:

1. Декарт Р. (2001). Міркування про метод. Щоб правильно спрямувати свій розум і відшкодувати істину в науках / Пер. В. Андрушко і С. Гатальська. – К.: Тандем. – 102 с.
2. Кембриджська декларація про свідомість. / Філософська думка, 2016, № 2. – С. 78-80.
3. Ле Бра-Шопар А. (2009). Філософський зоопарк. Від отваринення до вилучення з людства. / Пер. з франц. В. Шевченко. – К.: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ. – 312 с.
4. Гомілко О. (2001). Метафізика тілесності. – К.: Наукова думка. – 339 с.
5. Нагель Т. (1974). Каково быть летучей мышью? /Пер. с англ. М. Эскиной – Самара: Барах-М, 2003. / Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/nag_kak.php
6. Cave P. (2011). How to Think Like a Bat and 34 Other Really Interesting Uses of Philosophy. – London: Quercus. – 223 p.

Василяшко Василь Федорович

учений секретар правління Товариства «Знання» України,
старший викладач Університету сучасних знань,
заслужений журналіст України, член НСПУ

АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ АКТИВНИХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Чому необхідна активізація патріотичного виховання молоді в Україні в наш час? Офіційним свідченням розуміння такої необхідності в країні є підписання Петром Порошенком Указу Президента України №580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки». При цьому Порошенко наголосив: «Стратегія національно-патріотичного виховання є дороговказом для всіх органів державної влади, інститутів громадянського суспільства. Громадянин-патріот держави має виховуватись на прикладах героїчної боротьби українського народу за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави». Стратегією зобов'язуються «забезпечувати щороку підготовку та оприлюднення до 14 жовтня звіту про виконання у поточному році плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки» (<http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>).

Посилення виховання юних патріотів викликається, по-перше, необхідністю відсічі агресії РФ, визволення від окупації Криму і частини Донбасу, пов'язане з інформаційною війною РФ проти України, забезпечення державної цілісності України, зміцнення її духовного, соціально-економічного і оборонного потенціалу. По-друге, потреба в цьому викликана європейським вибором України, який вимагає активної участі молоді в перебудові всього